

Дмитро МАРЄЄВ

**„АТЛАС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”
ЯК БАЗА ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ ГОВІРКИ**

У статті розглянуто основні підходи до вивчення динаміки говірок, визначено місце „Атласу української мови” в дослідженні динаміки українських діалектів.

Ключові слова: „Атлас української мови”, статика та динаміка діалектів, лінгвістична географія, говірка.

Одним із актуальних питань сучасної лінгвістики є питання мовної динаміки. Зокрема вчених цікавлять причини, напрямки, темпи мовних змін у літературному й діалектному різновидах мови.

В українській діалектології сформувалися два підходи до вивчення динаміки говірок. Перший із них полягає в синхронному одночасовому вимірі елементів у мовному просторі із залученням методів і даних лінгвістичної географії; другий – у розгляді статичних і динамічних елементів у їх історичному розвитку, коли піддаються аналізу мовні факти, зафіксовані на різних проміжках часу (тобто порівнюються два і більше синхронних стани мови).

Реалізацію обох підходів дослідження мовної динаміки говірок дозволяє зробити „Атлас української мови” (АУМ). Окремі діахронічні карти наведено в II та III томах АУМ. Зокрема, на лінгвістичних картах II тому відображено тенденції (як закономірні, хоч і несистемні факти мови) і явища (як системні факти)¹. Наприклад, на картах №№ 37 (опозиція /i/~/e/), 55-55a (опозиція /o/~/y/), складених Л. М. (Коць) Григорчук, за допомогою різних кольорів, штрихувань, геометричних знаків виділено синхронно стабільні явища, що утворюють суцільні ареали, та вияви динаміки.

Комплексні лінгвістичні карти III тому АУМ не лише маніфестують діалектний матеріал, а й дозволяють виявити й простежити ареальні й структурно-генетичні зв'язки картографованих явищ, системні й несистемні риси окремих діалектів на різних мовних рівнях. Залежно від того, чи враховується в картографуванні координата часу, об'єкт карти розглядається або в плані синхронних діалектних розрізень (синхронічні карти), або як вияв нерівномірної еволюції об'єкта в різних точках простору за єдиний період часу, відрахований від умовної нижчої хронологічної межі (діахронічні карти)². Включення координати часу в картографічний об'єкт

¹ Атлас української мови : у 3 т. / ред. кол. : І. Г. Матвіяс, Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 2 : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – 1988. – С. 7.

² Атлас української мови : у 3 т. / ред. кол. : І. Г. Матвіяс, Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 3 : Слобожанщина, Донеччина, Нижня

дало змогу протиставити об'єкти на синхронічній та діахронічній осях. Укладачі наголошують, що такі карти дозволяють виявити й графічно відбити, по-перше, послідовність у розподілі ареалів конкретних реалізацій, яка відповідала б ланцюгу діахронічних перетворень або його фрагменту у взятій поза просторовою координатою системі, по-друге, кожен ланцюг перетворень із погляду його зв'язків із попередніми й наступними ланками, включаючи й сучасний стан картографованого об'єкта³.

Так, серед 53 комплексних карт 11 є діахронічними, з-поміж яких одна – фонетична (вказує на розвиток [i] з *ě* та *o*, *e* в нових закритих складах), решта десять – морфологічні, об'єктом яких є зміни окремих парадигм іменників давніх -*jā*-, -*ō*-, -*jō*-, -*ī*- та -*t*-основ; зміни займенникових форм, що вказують на близький – віддалений об'єкти; становлення стягнених флексій прикметників.

Діахронічні карти мають свою специфіку щодо техніки картографування. Якщо на синхронічних картах першим (червоним) кольором позначається той діалектний елемент, який збігається з літературно-нормативним відповідником, то на діахронічних першим кольором фіксується елемент, що розглядається як умовно найдавніший і є вихідним у ланцюгу перетворень, а іншими кольорами показуються різні типи еволюції вихідного елемента⁴.

Синхронічні карти теж можуть відображати мовну динаміку. За умови зіткнення ареалів виникають так звані зони вібрацій, що є виявами динаміки елементів мовних систем. Якщо центр явища утворює суцільний однотипний ареал (характеризується вживанням однієї діалектної риси) і позначається на картах однаковими геометричними фігурами одного кольору або просто одним кольором, то тенденції (периферія, ареал поширення паралельних форм) позначаються різними геометричними фігурами, або однаковими геометричними фігурами різного кольору, або (як це зроблено в комплексних лінгвістичних картах) різнокольоровими лініями однакового розміру тощо.

Для вивчення динаміки говірок важливе значення мають коментарі до лінгвістичних карт. Ремарки, які вказують на частотність й особливості вживання мовних елементів представниками окремих поколінь, засвідчують динаміку діалектних рис, можливі причини її виникнення.

Отже, в АУМ на синхронічних картах можна виявити динаміку шляхом виділення центру та периферії явища, окремих мікроареалів з

Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – 2001. – С. 64.

³ Атлас української мови : у 3 т. / ред. кол. : І. Г. Матвіяк, Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – 1984. – С. 12.

⁴ Атлас української мови : у 3 т. / ред. кол. : І. Г. Матвіяк, Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 3 : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – 2001. – С. 65.

подальшою їх інтерпретацією; діахронічні карти ілюструють динаміку розвитку (еволюцію) мовних елементів і дозволяють встановити послідовність їх змін у межах окремих ареалів і на загальноукраїнському фоні. Окрім того, матеріали АУМ є надійним джерелом у вивченні виявів змін мовних одиниць в окремо взятій говірці чи в більшому мовно-територіальному утворенні (говорі, діалекті, наріччі) на різних часових зрізах.

Зосібна, К. Д. Глуховцева повторно обстежила східнословобжанські говірки за „Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного Атласу української мови”, що дозволило відтворити динаміку та виявити чинники змін фонологічної (фонетичної), морфологічної та лексичної систем цих говірок за 50 років. Спільність програми і мережі під час повторного обстеження уможливили здійснити точність опису говірки, виявити статичні й динамічні процеси в живому мовленні. З метою виявлення закономірностей розвитку діалектних систем поєднано описовий, статистичний та лінгвогеографічний методи, збільшено мережу досліджуваних населених пунктів (обстежено суміжні говірки). Дослідниця склала індекс динаміки мовних засобів та проілюструвала (у формі таблиць) кількісні і якісні показники фонетичних, морфологічних і лексичних явищ східнословобжанських говірок; створила карти, що репрезентують мовні явища 57 говірок Луганщини двох хронологічних зрізів: 50-60 рр. ХХ ст. та кінця ХХ – початку ХХІ ст. Різномасштабні свідчення зображено дворівневим картографуванням із застосуванням знаків двох типів: контурних фігур для фіксації явищ початку ХХІ століття, залитих фігур для відображення явищ, зафіксованих в АУМ⁵. З метою оцінки рефлексів як типових чи нетипових К. Д. Глуховцева під час повторного обстеження говірок для більшості мовних явищ розширила ряди репрезентантів у досліджуваних говірках⁶.

Г. І. Мартинова спробувала виявити динаміку середньонаддніпряньського діалекту. З метою простежити зв'язки середньонаддніпряньського діалекту з іншими діалектними системами, з'ясувати причини виникнення міждіалектних паралелей, виявити ареал середньонаддніпряньського діалекту та його внутрішнє членування дослідниця зіставила матеріали АУМ та свідчення окремих праць із результатами нового обстеження говірок. Картографування матеріалів дозволило їй виділити низку тенденцій (узагальнених закономірних елементів динаміки мови). Розгляд структурної організації фонетичної і фонологічної систем у зіставленні із загальноукраїнським діалектним простором дав їй підставу стверджувати про прогресуючий характер

⁵ Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобжанських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – С. 364.

⁶ Там же. – С. 13.

середньонаддніпряньського ареалу⁷.

Існують й інші спроби виявити риси динаміки за АУМ. Зокрема, предметом дослідження О. М. Костів стали вияви динаміки і статички в діалектних просторових конструкціях південно-західного наріччя⁸. Науковець на основі матеріалів II тому АУМ і сучасних діалектних записів шляхом порівняльного аналізу й накладання лінгвістичних ареалів дослідила вияви динаміки і статички в українському діалектному просторі, з'ясувала динаміку визначальних фонетичних рис зазначеного діалектного масиву.

Зробити опис мовної динаміки й визначити основні тенденції й закономірності в структурі говірок дозволяє аналіз матеріалів кількох хронологічних зрізів. Наприклад, О. В. Юсікова спробувала перевірити змінність мовних елементів із залученням відомостей трьох часових зрізів (на основі матеріалу, зібраного О. Б. Курило в 20-х рр. XX ст., уміщеного в АУМ і зібраного в 50-х рр. XX ст. та сьогоденним)⁹. С. П. Вакальчук простежує динаміку наддністрянських говірок (джерелом дослідження є записи, зроблені в 1935-1938 рр. і зафіксовані К. Дейною в монографії „Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny”; матеріали II тому АУМ, записані протягом 1948-1968 рр.; польові записи, здійснені в 2009-2011 рр.¹⁰).

Для вивчення мовної динаміки важливою є характеристика явища в ареальній проекції. Останнє стало можливим завдяки наявності лінгвогеографічних праць, насамперед АУМ. Розгляд статичного і динамічного в синхронному одночасному вимірі елементів у мовному просторі дозволяє простежити динамічні процеси в одній просторово-часовій площині. Дослідження центру і периферії, мікроареалів, спостереження над мовними вібраціями дає змогу виявити формування нових або занепад старих явищ. Проте для перевірки подібних тенденцій важливим є залучення додаткових свідчень – писемних пам'яток або (та) даних попередніх синхронних зрізів. Зіставлення матеріалів різночасових свідчень (при розгляді діалектів у їх історичному розвитку) дозволяє виявити збільшення чи зменшення варіантів елементів системи за певний період часу, порівняти частотність уживання явищ, а ареальне прочитання

⁷ Мартинова Г. І. Середньонаддніпряньський діалект: Фонетика і фонологія : автореф. дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. І. Мартинова. – Київ, 2004. – 40 с.

⁸ Костів О. М. Динаміка і статика в діалектних лінгвістичних дослідженнях (на матеріалі II тому АУМ) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Костів. – Львів, 2003. – 23 с.

⁹ Юсікова О. В. Динаміка говірки як об'єкт дослідження / О. В. Юсікова // Діалектна лексика : лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти : матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – С. 97-101.

¹⁰ Вакальчук С. П. До питання дослідження динаміки говірок / С. П. Вакальчук // Лінгвістика. – 2012. – № 1 (25). – Ч. 1. – С. 50-58.

цих процесів може вказати на напрямки змін, їх можливі причини. Обидва підходи, отже, дозволяють встановити генезис змін мовних систем, окреслити тенденції розвитку говірок, тому є актуальними і заслуговують подальшого розвитку.

З огляду на успіхи в студіях динаміки українських говірок, ми поставили собі за мету простежити динаміку східнополіського діалекту. На підставі зіставного вивчення різночасових свідчень простежимо ступінь збереження чи зміни засвідчених в АУМ мовних явищ у структурах говірок, уточнимо ареальну характеристику східнополіського діалекту. Результати досліджень буде висвітлено в наступних публікаціях.

Отже, багатоаспектність вивчення мовних змін незалежно від обраної методики дослідження, поставлених цілей та обстежуваного ареалу не лише вказує на зростання наукового інтересу до проблеми мовної динаміки, а й на широкі можливості застосування АУМ як бази її вивчення. Зіставлення матеріалів різних часових зрізів, серед яких вихідними або проміжними є матеріали атласу, засвідчує механізми саморозвитку мовної системи, указує на мовну динаміку, її шляхи та причини. Використання єдиного питальника дозволить у майбутньому зіставити факти з різних мовно-територіальних утворень, що дасть змогу провести масштабніші дослідження.

Дмитрий Мареев

„Атлас украинского языка” как база изучения динамики говоров

В статье рассмотрены основные подходы к изучению динамики говоров и определено места "Атласа украинского языка" в исследовании динамики украинских диалектов.

Ключевые слова: "Атлас украинского языка", статика и динамика диалектов, лингвистическая география, говор.

Dmitry Mareev

"Atlas of the Ukrainian language" as a basis for studying the dynamics of dialects

The article discusses the basic approaches to the study of dynamics of dialects and the place of "Atlas of the Ukrainian language" in studies of the dynamics of Ukrainian dialects.

Keywords: "Atlas of the Ukrainian language", statics and dynamics of dialects, linguistic geography, dialect.